

Mäletan unes ja ilmsi — olen mina

Katre Väli

katrev@ut.ee

mälu

unustus

meeldetulek

meelestminek

must

valge

(Kaplinski 1990: 54)

1. Sissejuhatus

Käesolevas artiklis käsitletakse mõisteid *oma mälu* ja *oma narratiiv* ehk *autobiograafia*, mis tuginevad nii unes kui ilmsi talletunud mälestustele.

Peamiseks uurimisprobleemiks on lapsepõlve loo ehk enese identiteedi üheks aluseks oleva loo jutustamine/kirjutamine oma mälestuste põhjal. Arutletakse, kas võib kujuneda nii narratiiv pseudoajas ja pseudoruumis kui ka “tõeline” autobiograafia, kui viimane üldse võimalik on. Artikkel püüab seada piire endast narratiivi loomise ja enese mäletamise vahele aegruumis, mida võiks nimetada minevikuks, mis kujuneb oleviku taustal, ning suunab tuleviku kulgu. Tõstatub ka küsimus, kas minevik kui selline on üldse olemas ilma olevikuta või olevik ilma minevikuta ning kas nende vahele konkreetsete piiride tõmbamine ja ühe võõraks ning teise omaks nimetamine on õigustatud.

Objekt-tekstideks on Madis Kõivu proosateosed, viidatakse ka näidenditele. Peamiseks analüüsiobjektiks on tema autobiograafiline sari

“Studia memoriae” oma praeguseks ilmunud nelja osaga (“Rännuaastad”, “Kähri ker’ko man Pekril”, “Kolm tamme” ning “Kalad ja raamatud”).¹

Tekstis otsitakse vastust küsimusele, kui palju on enese eluloo kirjutamises tegelikult ‘oma’ ning kui palju oleviku ja mineviku võõraste/võõra mõjutusi. Samuti üritatakse uurida elunarratiivi ja lapsepõlve mälu suhet, kui palju sellest omaks tunnistatakse ja kui palju surutakse tagaplaanile ehk võõristatakse endast. Kuna Kõivu teostes on mälestused tihti kõrvutatud unenägudega, käsitletakse ka nende piiritlemist ‘iseduses’/omasuses.

Artikkel esitab lühikese ülevaate erinevatest mälu teooriatest, kasutab enesenarratiivi kommenteerivaid tekste ning puudutab ka aja semiootilisi käsitlusi, ühendades mineviku tunnetamise ja enese tunnetamise.

Viidatakse ka mõningatele tuntumatele Kõivu näidendiloomingu uurijatele, peamiselt Luule Epneri, Anneli Saro ja Epp Annuse töödele. Ühendavaks lüliks teatriaaja ja eluaja vahele paigutub Rein Veidemanni arutlus teemal “Aja semiootika” (2002: 9-36), kus ta nimetab aega stseeniks, mis on ka üks teatriteaduslikke alustermineid, nimelt etenduse väikseim ühik.

2. “Studia memoriae” põhiideid

Käsitletavaks materjaliks on Madis Kõivu neli autobiograafilist teost, kus ta otsib enese mälestustele kohta mälus olevas aegruumis, püüdes neid korrastada loogiliste seoste läbi. Kokku moodustavad tekstid lõputult ajas kulgeva loopõimiku mäletatud sündmustest, unenägudest ja filosoofilistest mõtisklustest. Kuna artikli jaoks pole oluline anda teoste põhjalikke sisututvustusi, tuuakse siinkohal välja vaid mõningad olulisemad mõtted.

Kõiv peab olulisimaks soovi leida kõikidele mälestustes uitavatele lugudele oma õige algus ja lõpp, kuna kõige kohutavam on tema meelest lugude keskpaigas püsimise paanika. Teoses “Kalad ja raamatud” (1998: 12) selgitatakse, mida tunnevad inividid, kes on sattunud juttude keskkohdadesse. Normaalne maailmavaade (ka narratiiviteooriad) eeldab lugu

¹ Viies osa pealkirjaga “Poisid ja tüdrukud” on ilmunas. Sellest on avaldatud katkend pealkirjaga “1940” (Looming 2002/4: 487–509).

alguse ja lõpuga, muidu jääb nii lugu, aeg, koht kui ka inimene selle keskele olematusse rippuma. Too peab enese olemasolu kinnitamiseks arvama, et needsamad keskkohad ongi lähtepunktid, mis on aga eksitav mõte, ja pidev tunne, et miski jääb tema maailmast väljapoole (tegelik algus), tekitab paanikat (Samas). Kohe tuleks aga mainida, et Kõiv tunnetab selgelt taolise püüdluse paradoksaalset võimatust, kuna ainsaks õige ja vale piiri tõmbajaks on tema enese mälu, mida kasutatakse nii interpreteeritava kui interpreteerijana.²

Teoseid iseloomustab mure õigesse kohta ja hetke jõudmise pärast ning soov seal püsida: “Ma olen päral. Siin on koht. Ma olen tagasi. Mis muidugi ei tähenda, et koht ei võiks jälle kaduma minna ja mina koos temaga” (Kõiv 1994a: 78). Enne tagasijõudmist *kohta* on aga vaja ka kindlat *aega*. Kõiv on väitnud, et “aeg liigub paratamatult tagasi mineviku suunas” (Epner 2002: 55–77), kuid ka minevikus on vaja iga hetk õigesti paigutada. Lisaks alguse ja lõpu sünkroniseerimisele on oluline ka täpne lähtepunkt, mistõttu tuleb endale aja mõiste selgeks teha.³ Aja üheks looks seadmine on keeruline, kuna mälu on sageli fragmentidena esitatud, “aga tükke mureneb ja mureneb juurde ja igaüks tahab oma kohta ja aega ja tuleb määrata punktid, mille suhtes” (Kõiv 1994a: 125). “Pilt ei püsi paigal ja nõuab settimist. Jääb loota, et aeg kõik asjad arutab. Aeg annab arutust — kui ainult (ajaarvamise) lähtepunkt on õigesti valitud” (Kõiv 1995: 87).

Kõivule ei valmista oma tekstides raskusi kõnelda enese sünnist ja oma tunnetest enne nii-öelda enesetunnetamise faasi jõudmist. Üks selgemaid juhtumeid tema elus ongi tema enese sündimise hetk: “1929. aasta detsembrin tä sünnüs, taa tegemine om selge, sais papride pääl kirän kah” (Kõiv 1999: 185). Võrukeelse teose muudab südamlikumaks enesele viitamine kui “pois´kõsõle”, mitte kui minale. “Sys ku pois´kõnõ “viil väikokõnõ oll´” oll´ 1930. aasta, oll´ 1931., 1932., 1933., 1934., aasta. Pall´o aastit oll´ ja ku peris õigust kynõlda, taaäki ei pois´kõkõ täpsehe, miä tä nail aastil tei ja kon oll´” (Kõiv 1999: 185). Siiram suhtumine endasse kui lapsekesse asendub eestikeelsetes raamatutes umbmäärasema osutusega “minale”.

² Vt. ka Freemani arutlus enesenarratiivi kohta (1993: 7–8).

³ Seda probleemi uurib Madis Kõiv koos Piret Kuusega artiklis “Mis on aeg?” (2000: 67–87).

Kõiv kirjeldab ka oma ema pere liikmete suhteid enne oma sünni, seda küll peamiselt reaalsete dokumentide (kirjavahetuse) abil. Teoses “Kähri ker´ko man Pekril” algab tema elu lugu tähendusliku lausega: “Muuseas, kas Madis on veel elus?”, küsimuse esitajaks enda lihane ema. Sellise küsimusega enese lugu alustav inimene saabki vast elada vaid päeva korraga, nagu Kõiv oma mälestustes pidevalt rõhutab end tegevat.

Oma mälestuste kohta on ta ise ütelnud järgmist: “oma tulemisega ta tuli, oma kohalolemisega ta oli ja sellisena täielik ja lõputu – ilmutus, mida minagi nüüd tagantjärele ei või oma seletustega ära soperdada” (Kõiv 1994a: 47). Seega usub Madis Kõiv mälu ülesusse inimese hetkesituatsiooni mõju ees. Mälu kestab vaatamata inimese hiljem kujunenud omadustele; sündmustele, mis on paratamatult kustutanud ja varjutanud lapsepõlve mälestusi ja paiku koos nendele iseloomulike tunnustega. Vähemalt sellise eeldusega asub Kõiv oma lugu reastama, püüdes narratiivis tabada faabula loogikat. Kõik, mida peame mäletama, on meie sees olemas: “Kusjuures kõik, mis juhtus, on ammu juba ära juhtunud – ära juhtunud kõik, mis juhtuda saab ja juhtub” (Kõiv 2005: 641). Seega on õige kohti otsides ja sündmusi nendesse sobitada püüdes endasse väljastpoolt sisse vaadata, nagu Kõiv seda kadunud mälestuskilde nähtavasse reaalsusse sobitades teeb: “Tuleb otsida teda seestpoolt” (1994a: 99). Näiteks olles kadunud akent otsimas, nähakse hetke minevikus ning enda asetumist selles hetkes, suhetes tolle hetke esemetega. Oluline on näha iseennast realselt minevikus, muidu ei saa ka situatsiooni õigesti kirja panna: “Ma ei mäleta, kuidas ma selle juures välja nägin” (Kõiv 1994a: 77).

Kõiv ei kirjelda lapsepõlve nostalgiliselt ja heldinult õnneajana. Paljudel juhtudel seostuvad eredamad mälestused hirmu, viha, süütunde või piinlikkusega. Näiteks kõneleb ta süütundest isaga püütud kalade ees. Teose “Kalad ja raamatud” esimene pool on kui andekspalumine kõigi püütud kalaliikide käest. Mitmed lapsepõlvest painavad sündmused on väljaöelduna justkui osaliselt vabandatud: “Kunagi peab ta ent lahendatud saama ja vähemalt ülesse olen ma oma süü nüüd lõpuks, enne surma, tunnistanud ja niipalju on mu süda kergem” (Kõiv 1998: 91). “Varem pole juletud pettumustest või häbist kõnelda, kuna süü ja karistuse teed on imelikud ja ettearvamatud” (Kõiv 1995: 40). Autobiograafia annab võimaluse hingelt ära

rääkides alateadlikest (võõrastest) vaevadest vabaneda, ent samas sunnib neid taas omadeks tunnistama. Kordamine tähendab ka uuesti läbi elamist: “Ma kahtlen andekspalumise ehtsuses väga, ma kardan pigem, et kõik algab otsast ja kahetsuse – mis äkilistes nägemustes ja spontaansetes mõtetes, ootamatuna on siiras – asemel algab paheline nauding uuesti, teistkordselt. Patt kahetsuses” (Kõiv 1998: 28).

Muudest erinevalt kõneldakse võrukeelses osas vähem unenäolisusest, suurtest hirmudest ja ängistustundest. Ilmselt võib selle osa fragmentaarsuse ja hajususe panna ka Kõivu nooruse arvele tol perioodil (ainult viienda eluaastani). Kõivu toonased mälestuspildid jäävad liig kaugeteks nii temast kui lugejast. Oma algkodu leidmine on siiski oluline, kuna vaid neljasena taas sünnikoju saabudes tunneb ta end tundmatut nähes petetuna: “Vyyraq inemiseq majan! Pois´kõist om petetü” (Kõiv 1999: 168). Kohtade määratluse puhul on oluline seos Teisega, lähedaseks peetu juures viibimine, tema tunnetamine omana: “Pois´kõnõ harinu Emmat umahindä umas pidämä” (Kõiv 1999: 170).

Kõiv seostab oma autobiograafias lapseõlve mälestused, neid loonud ruumid, unenäod, nende seosed ärkveloleku tunnetega, luues omanäolise põimitud maailmapildi, millest sinne artikkel püüab oma ja võõra välja piiritleda, kuigi piiride tõesus on küsitav.

3. Lapseõlv ja unenägu – kuidas mäletatakse või unustatakse?

Mõistmaks täpsemalt lapseõlve ja unenägede mäletamise suhet, tutvustatakse siinkohal Ernest G. Schachteli raamatu “Metamorphosis” (“Metamorfoos”) vastavat teemat puudutavat peatükki. Tema jaoks on olulised just lapseõlve meenutamise ja unustamise küsimused, kuna lapseõlves kogeme kõike äärmiselt uudsenä, ruumid on meie jaoks avarad ja täis esmakogemuse ja -avastuse rõõmu (Schachtel 1959: 279–322). Samas on tüüpiline, et sellest perioodist mäletatakse vaid tühiseid fragmente, millel puudub loogiline seos või mille tähendust ei mõisteta. Schachtel kasutab mõistet “lapseõlve amneesia” (Samas, 283). Amneesiat võiks mõista kui

“mäletamisvõimetust”. Seda selgitab ta meie mälus sisalduvate kategooriatega, mis sätestavad, et täiskasvanu jaoks pole võimalik vastu võtta ega ka taastekitada varase lapsepõlve mälestusi nende intensiivsuse tõttu. Peamiselt on sellel tahtmatul/kontrollimatul keelamisel kultuurilised ja sotsiaalsed põhjused. Esmakogemused on tihti seotud täiskasvanutele keelatud, naeruväärsega ning seetõttu on suureks kasvanud palju reserveeritumad ja mitte nii siirad. Schachtel väidab, et Lääne tsivilisatsioon keelab meile tugevaid naudingud (Samas, 285), mida võiks iseloomustada loomalike ja primaarsetena. Täiskasvanu suudab küll meenutada oma lapsepõlve lineaarsena, kuna seda on talle õpetatud, kuid ta ei suuda esile tõsta tõeliselt elavaid, rikkalikke, täisväärtuslikke hetki (Samas, 287). Oluline on, et täiskasvanu kardab esitada lolle küsimusi ega suuda enam siiralt imestada. Lapsepõlve emotsioonide kordumist kammitseb ka Lääne tsivilisatsiooni komme muuta tabudeks mitmete maitsete, lõhnade ja taktilsete impulsside tajumine.

Olulise vahena toob Schachtel esile ka lapse elamise konkreetses praeguses hetkes, kuna iga hetk on talle uus ja eriline (Samas, 303). Lastel puudub mälestustekoorem ja neil pole vaja oma identiteedi taaka kaasas kanda, nagu täiskasvanuil, kes end pidevalt ümber vaagivad. Meie kultuuris ei soodustata individuaalse autobiograafia kujunemist, vaid väänatakse seda Teisega ühisosa leidmiseks, muutmaks kõike võõrast omaks, et meie *ised* oleksid võimalikult sarnased.

Paralleele tõmbab Schachtel ka unenägude unustamisega, millest samuti ärkamise hetkel [tegelikkuse naastes – K.V.] säilib vaid fragmentidena osa (Samas, 304–305). Unenägude tegelik olemus unustatakse kiirelt, kuna nende säilitamiseks pole mälus vastavat mudelkategoriat olemas, mis võõra piisavalt omaks vormiks. Ka unenägude nägemine on seotud mitmete tabudega, kuna nendes väljendub ühiskonna poolt kontrollimatu.

Kõiki neid võrdlusi kasutab ka Madis Kõiv oma teostes, kuna temagi peab tõdema, et mõned emotsioonid on kammitsetud ja alles nüüd julgeb ta neid avada, kuigi kohati vastumeelselt.

4. Mälu ja ise

Olulisimaks käsitluseks on mälu mõistmine semioosina, lõppematu märgiprotsessina, mis pidevalt korrastab inimese aegruumi. “Liikumisel ruumis on vaja ära tunda pesapaik ning leida tee muude oluliste kohtadeni” (Kull 1995: 22–23). Mälu on ka üks tuvastussüsteemi [oma ja võõra eristamise – K.V.] stabiilsemaid komponente (Samas, 19). Pesapaiga motiiv on väga kaunis metafoor kirjeldamaks Kõivu otsinguid, tagasi liikumist õigema äratundmise poole. Mälu peamiseks rolliks on mäletada “enese olemasolu” (Puura 1999: 5) ning “Mälu on biosüsteemide võime (valivalt) salvestada ja reprodutseerida informatsiooni” (Samas). Antud definitsiooni võib täiendada – mälu “salvestab kindlate kodeerimismehhanismide alusel ning tagab informatsiooni taastekke kas kopeerimise või realiseerimise teel” (Viikmaa 1999: 29).

Enesenarratiivi käsitlemisel on vajalik mõista inimese võimet või võimetust infot ammutada (mälestusi uurida). Uuringute põhjal peaks “mälujälg olema kõigil sama, kuid meeldetulev on erinev, sõltuvalt inimese tegevusest reprodutseerimise hetkel, kuna meenutamine on tõhus vaid juhul, kui meenutamise ajendid kattuvad sündmuse mällukodeerimise tunnustega” (Allik 1999: 8–12). Psühholoogias on uurimise objektiks tõusnud ka “metamälu, inimese teadmised tema enese tunnetusprotsesside kohta” (Rauk 1999: 15). Mälu valivuse mõistmist on peetud ka võimaluseks jõuda inimese olemuse läteteni (Harro ja Panksepp 1999: 77).

Sellest võib järeldada, et sündmustest, mida Kõivu mälu on valinud jäädvustamiseks, võib teha oletusi tema sügavama olemuse kohta. Kõivu kirjutatu tundub ülimalt isiklik ja siiras, kuna midagi pole üleliia (või peaaegu üldse mitte) ilustatud.

Kaplinski oma raamatus “See ja teine” kirjeldab mälu ja inimteadvuse suhteid järgnevalt: “Ei saa öelda, et teadvus vajaduse korral paisuks ja jõudeolekus aheneks,” ja “teadvus on ärkvelolles alati “sama piirideta voolamine”” (1994: 86). Tema jaoks on selge, et minevik ja olevik on omavahel mälus seotud ja ilma üheta ei saaks olla teist: “Igat taju seob mäluniidike millegi möödunuga. Puhast olevikku ei eksisteeri. Mälestused seovad temasse

mineviku, soovid ja ootused tuleviku, kujutlemine-mõtlemine kombineerib seda kõike uuteks piltideks” (Samas, 87).

“Inimteadvus on sotsiaalne” (Kaplinski 1994: 88), seega võib järeldada, et ka meie mälu on sotsiaalne ning tegutseb oma/võõra piirimail sõltuvalt sellest, kas tugevamad on minevikust kumavad mälestused või uued teadmised–kogemused. Sotsiaalne mälu eeldab dialoogi ümbritsevaga ja mälu võib mõista ka dialoogina meie sees. “Mälu on iga indiviidi kokkupuude sündmustega, mis on aset leidnud meie sees ja meie ümber, ning meie tahtmine leida rahuldav seletus ka nendele tühikutele, mis on jäänud sündmuste vahele” (Olesk 2003: 23). Siinkohal võib Kõivu järgi parafraseerida Kaplinskit (1994: 77): mälu on hulk analoogiaid, mille järgi saame minevikku tõlgendada ja ennast leida, tuvastada seni teadvustamatut.

5. Narratiiv ja ise

Mälu abil loodud minevikunarratiiv võib vaid mineviku reaalsust väänata ja valeks muuta, samas eksisteerib minevik ainult olevikus (Freeman 1993: 52).

Antud artikli jaoks osutub oluliseks Genette'i (2000: 92) vaade aja ja narratiivi suhtele kirjalis tekstis. Genette käsitleb aega erinevalt nii reaalses loos kui ka kirjapandud narratiivis, kus eksisteerib nii-öelda pseudoaeg. Ta toob esile kolm olulisimat omadust: suhted sündmuste ajalise järgnevuse korra (*order*) vahel loos ja nende pseudoajalise korrastatusega narratiivis; suhted sündmuste erineva kestvuse (*duration*) vahel loos ja nende pseudokestvus (tegelikult teksti pikkus) narratiivi jutustamisel või kirjutamisel; kolmandaks sageduste (*frequency*) suhted, seega kordamisvõime võrdlemine loos ja narratiivis.

Mieke Bali (2000: 81–84) järgi mõistetakse narratiivi kui teksti, milles agent suhestub teatava loo jutustamisega, kusjuures lugu on konkreetne faabula, mida esitatakse teataval viisil. Faabula on omavahel loogiliselt ja kronoloogiliselt seotud sündmuste ahel, mida põhjustab või kogeb vastab tegelane. Tegelane on aga agent, kes osaleb sündmustes. Iga faabula jaoks on tarvis nii sündmusi, tegelasi, aega kui ka kohta. Seega on autobiograafia puhul tegemist Kõivu kui tegelase ja samas agendi narratiiviga tema elu loost, mida

saaks mõni teine agent jutustada hoopis teisiti, kui domineeriks tema vaatepunkt.

Mitte kõiki enesenarratiive ei saa pidada tõesteks. Neisseri (1994: 2) järgi on võimalik jagada autobiograafiline mälu neljaks osaks:

- 1) tegelikud sündmused minevikus ja ajalooline (*historical*) mina, kes neis osales;
- 2) need sündmused, nagu neid tollal kogeti, sealhulgas indiviidi enese tollaegne tajutud (*perceived*) mina;
- 3) mäletav (*remembering*) mina, individ, kes üritab neid sündmusi meenutada mõnel hilisemal ajal ja mingil põhjusel;
- 4) sel hilisemal ajal ja põhjusel konstrueeritud mäletatud (*remembered*) mina.

Enesenarratiiviks on vajalikud piiritletud sündmused, mille ümber seda ehitama hakatakse. Näiteks teatava väärtustatud lõpp-punkti määramine, omavahel seotud sündmuste valimine, sündmuste ajalise järjestuse otsimine ja nende vahele põhjuslike seoste tekitamine (Gergen 1994: 92–99). Reeglina peetakse tõepärasemateks lugusid enestest, mis vastavad n-ö hästi-tehtud narratiivi põhijoonetele. Enesenarratiivi võib pidada “teatavaks sotsiaalse keskkonna ja ühiskondlike normide poolt loodud stsenaariumiks” (Samas), mida igapäevane sotsiaalne praktika pidevalt ümber kujundab. Ehk tuntakse seetõttu vajadust luua kirjalik enesenarratiiv, kuna meie kultuur üldiselt peab kirjutatud sõna autoriteetseks ja tõeideoloogiat kandvaks.⁴

Enesenarratiivi puhul on tarvis ennast mõtestada, kuid just autobiograafia puhul kerkib teravalt esile küsimus, et me interpreteerime iseend, olles samal ajal ka interpreteerija, seega on objekt ja subjekt ühendatud ja lahutamatud (Freeman 1993: 5). Ei ole lihtne ennast “isedusest” võõraks muuta, et seda objektiivselt ja emotsioonideta uurida. Mälu abil saame end interpreteerida ja ennast seeläbi ka paremini mõista (Samas, 29).

⁴ Võib tõmmata paralleele Orwelli teosega „1984”, kus pidevate tekstide põletamise ja nende asemel uute tekstide abil mineviku loomisega kujundati inimeste teadmisi iseendaga toimunust.

6. Aeg ja ise

Autobiograafilises tekstis luuakse uus suhe oleviku ja mineviku vahel, seega iga enese loo kirjeldus on ümberkirjutus sellest, mida juba teame (Freeman 1993: 30), selle valgusel, mida oleme juurde omandanud. Toimub pidev aja uuesti tähendustamine mälu abil: “Ajaküsimus on tõlkimise küsimus ja aeg on tõlge” (Veidemann 2002: 15). Aega saab ent tõlgendada vaid isiklikust seisukohast lähtudes: “Aeg on kogu aeg minuga, mina olen aja ruum, vorm, siis ka aegruum. Ajal on tähendus, mis antakse aja teadvustamise käigus” (Samas, 13).

Kõivu tekstides on kesksel kohal mineviku uurimine ainsa olulise ajakriteeriumina, kuna selle loomise abil kirjalikus tekstis tõestab ta enese eksistentsi: “See, mis on juba olnud, seega ei saa olla teisiti, on tõeliselt olemasolev. Ollakse olemas, kui evitakse minevikku” (Epner 2002: 65). Arvestades kriteeriumina ainult ennast, luuakse sobivaim minapilt, sest “iseolemine eeldab välise, teistsuguse olemasolu või võimalikkust, arusaamist oma olemisest kui valikust teiste võimaluste seas” (Annus 2002: 52). “Nad on, aga ainult mina olen” (Kõiv 1995: 159), selle tõdemuse toetamiseks ongi vajalik luua õige aegruum, kuna “subjekti identsust determineerib tema koha- ja ajakuuluvus, seega konstitueerib mälu indiviidi ajalikku eksistentsi” (Epner 2002: 64).

Samas: andes ajale kõnevõime, jutustades lugusid mittetäiuslikule mälule toetudes, tekib alati kahtlusi, kas identiteet on ikka õige: “On küsitav, kas olnu on õigesti meelde jäetud ja nähtud, seega on ohustatud ka oleviku-identiteet, samuti tulevik, mis liiati paistab kuldse mineviku tagantvalguses kätte ainult varjudena” (Samas, 69).

Veidemanni arutluses aja mõistmisest käsitletakse ka aja (tema terminoloogias *stseeni*) seotust loo kulgemise ja jutustamisega, seega narratiiviga: “Stseen ütleb, mis kujul aeg looks saab” (Veidemann 2002: 33). Stseenis on tema arvates (Samas, 28) olemas nii algus, lõpp kui ka loo kulgemise loogika (just see, mida Kõiv oma tekstides püüab korrastada) ning seetõttu stseen “aja jälje ja mudelina eelneb narratiivile (tekstile). Aja pilt, “ilmutus” antakse varem kui narratiiv “käivitatakse”. Stseen on mittetekstiline

substraat, kus piltlikult väljendudes nii jutustaja (aja ilmutaja), jutustaja poolt loodud jutustaja (fiktsionaalne jutustaja) ja narratiiv asuvad ühel joonel” (Veidemann 2002: 32). Mälestust võib mõista stseenina, mis on aga segipaisatud muude omataolistega ning seda tuleb lahti harutada, et selles sisalduvat õigesti järjestada.

7. Kõivu mälestuste “oma” ja “võõra” piir

Kõivu tekstides ei esitata küsimusi ainult minevikusündmuste kohta, vaid uuritakse ka, kuidas ja millise võime alusel suudame neid mäletada. Kõiv eirab tavapäraseid enesenarratiive, ta ei karda oma mälestustes tuua esile oma süütunnet ja ka vihkamisi (ilmekaks näiteks värvikad ettekujutlused vastikust tekitava klassiõe erinevatest mõrvaskeemidest enne uinumist [! – K.V.]). Lisaks sündmuste meenutamisele on tema jaoks kõnekas unenägude elusse sissetoomine, just nende kahe maailma vahel üritabki Kõiv balansseerida ja ennast leida. Ka unenägude narratiive võib pidada pseudoaja lugudeks, mis kõnelevad kui võõraste maade saadikud, kuid segunevad reaalsuses toimunud sündmustega ja asuvad nendega dialoogi. Mälu ega unenägu pole küll dokument, kuid meie ülesanne on neid endale omaks muuta, “rääkima panna ja siis kuulata” (Olesk 2003: 21). Kõivu jaoks on kogu tema mälu-teemalise sarja kõige raskem osa pidev soov saavutada tõelist, õiget ja paikapidavat mälupilti (Annus 2003: 59). Suutmata tunda end mugavalt võõrastena kõlavate sündmuste keskel, seab ta endale suhteliselt võimatu ülesande näidata ühtlasi mälu lünklikkust ja samas tuletada jada omavahel seotud sündmusi.

“Mingi kord tuleb siin luua, algused, lõpud ja keskpaigad üksteisest eraldada, aja-lugu ja mono-loogid sisse seada!” (Kõiv 1994a: 20). Samas leiab ta, et paljudel lugudel on algused, kuid lood hajuvad pseudokestvusse, kuna nendele “vastavaid lõppe on vähe ja lineaarsed seosed nende vahel puuduvad” (Kõiv 1998: 7). Oma tekstides jõuab ta mitmete lugude taasesituseni uues “valgustuses” (Veidemanni järgi), seega luues pseudosagedusega narratiivi. Samas on kohati mulje, et aeg seisab tema jaoks paigal ja stseen, milles viibitakse, püsib olevikus mineviku meenutustes paigal: “Aeg on fikseeritud, igaveseks märgitud kellaajaga, mis kunagi ei muutu” (Kõiv 1994a: 16).

Kogu Kõivu autobiograafilise sarja püsivaks ajatähiseks on Teise maailmasõja künnisel elatud aastad – tema lapsepõlveiga. Selle keerulise ja eesti rahva jaoks valusa perioodi vari hõljub kõikide sündmuste taustal, kuid sõjategevust ei mainita üheski teoses. Reaalne sõda on kui pöördpunkt, mille taha kogu narratiiv takerdub, kõneldes küll kolimistest, põgenemistest ja sõja kaudsest mõjust elu loole, kuid vaid kahurite kauge kuminana. Tegelik sõda on kui ärkamise hetk, mida Kõiv ei taha otsesõnu välja öelda, vaid üritab uuesti suikuda.

Ka Anneli Saro rõhutab Teise maailmasõja tähenduslikkust ja läbilõikaja positsiooni nii rahvuslikus kui isiklikus plaanis. “Mälu ühendab kõiki inimese eluaastaid, ka neid, mida ta ise ei mäleta [või pigem ei soovi mäletada – K.V.]” (Olesk 2003: 21). Mälestused suudavad traagilist piiri ületada ja tuua esile lapsepõlve, nii tollaseid naudinguid kui ka hirme. Ehk on just selle filtri tõttu paljud Kõivu meenutused negatiivsed. Siirad lapsepõlverõõmud on ülimalt võõra ja loomuvastase nähtuse tõttu väärdunud, kuigi Kõiv üritab taotleda tõesust.

Kõivu jaoks moodustavad unenäod paralleelmaailma nii-öelda päriseluga, mida ühendab üks mälu, kuhu on salvestatud kogemused mõlemast ilmast. Ka Saro on viidanud (2004: 141), et Kõivu mälu ülesandeks polegi justkui piire luua, vaid pigem neid ületada. Ka unenäod on olulised lood, millele tuleb leida kestvus, kuigi saavutatu saab olla vaid pseudokestvus. “Kuid kõik algab unenäost. Kõik algab ja lõpeb voodis. Voodi ei ole mingi pelgupaik, ehkki näib seda olevat, ehkki mõnikord ongi” (Kõiv 1994a: 112). Kõivu kolm põhilist õudusunenägu (hirm kaevu kukkuda, hirm pimedaks jääda, hirm kuutõve ees) on samuti seotud painajalike hirmudega nagu paljud nähtused, mida ta meenutab oma reaalsest minevikust. Paralleelina Schachteli teooriale, et ärkamine on unenäo puhul sama drastiline sündmus kui lapsele suureks kasvamine, võib tuua Kõivu arusaama unenäo ja mineviku seostest: “Uni ju ometi on see minevik, mis oli, kuid ei olnud ja ikkagi oli ja alati aitas üks tegu – ärkamine” (Kõiv 1995: 55). Kõivu jaoks on ärkamise moment traagiline kuutõbisuse puhul (nime hüüdmine), mis toob kaasa allakukkumise katuselt. Samuti mõtiskleb ta magamise ja ärkveloleku

erinevate minade (kumb on oma, kumb võõras) surmatoovate soovide/käskude üle.

Unenäod tunduvad Kõivu tekstides olevat selgemad ja piiritletumad kui reaalsed sündmused. Kõivu unenägudel on oma kategooriad, ühine nimetaja ja neid tervitatakse omastena, kuigi samas tuntakse tuttavat õudu. Mälestused reaalistest kohtadest on segasemad ja keerulisemad, sest nendel lasub kohustus olla kohaldatav nähtava reaalsusega. Seega on tegelike mälestuste ammutamine keerukam, seotud enamate piirangutega, kuna unenägudest eeldatakse ebaloogilisust ja fantastikat. Unenägudest “mäletatud mina” (Neisser) võib teha kummalisi asju, kuid peab oskama suhestuda ärkveloleku “mäletatud minaga”.

Samas eristab mälestusi ja unesid oluline piir, tahtliku ja tahtmatu tegevuse võime. Inimene võib endas alla suruda mälestusi, tekitada endale lapsepõlve amneesiat sulandumaks ühiskonda. Unenägude puhul ei kehti piir täiskasvanu ja lapse maailma vahel. “Unenäos ei läinud vähemalt see tegevus luhta, muutis minevikku, isegi kui ärkamine iga kord ei olnudki tõeline, vaid ainult ärkamine järgmisse unenäku, mis alles aegapidi sellisena selgus ja kust tuli jälle ärgata” (Kõiv 1995: 55). Paljudes teooriates on kirjeldatud inimesi unes nägevat (korduvat) ärkamist ning on lausa jõutud niikaugemale, et küsida, kas kogu elu pole unenägu. Ärkamise piir võib olla hoopis surma hetk.

Samas seob mälestusi ja unesid nende eriline isiklikkus (need on väga privaatse omadusega märgid, mille abil me saame ennast pidevalt ümber interpreteerida – K.V.) ning nad on ka tugeva mõjujõuga (Saro 2004: 143). Ka Kõiv rõhutab: “Sest unenägu ei ole, st ole nii, nagu on see, mis-on, vaid ainult nii, et on-kellegi” (1998: 102). Unenäos võime näha ka oma mälestusi (ehk tegelikke sündmusi), kuid uned muudavad meie omad mälestused võõrasteks, kuna moonutavad sündmusi, loovad neile kaootilisi taustu ja uskumatuid seoseid. Seega on unenäod mõnes mõttes ka mälestuste vastandid, luues kord juba omaks saanust uuesti võõra ja vastuolulise tunde, asja, inimese. Kui seda hakata “mäletava mina” abil uuesti enesenarratiiviks korrastama, toimub mitmekordne metainterpreteerimine (Sebeok 1991: 340). Mälestused ja uned on mõlemad transformeeritud, neid seetades juba loome neist endale taasammutamiseks kohasemad narratiivid.

Paljud Kõivu mälestused tekitavad tunde, et narratiivi tarbeks on tollaseid emotsioone võimendatud. Mälu on tihti pigem vaenlane kui heategija, kuigi teda vajatakse: “Aga just selle kraamib mälu välja kõigi oma piinlikkude üksikasjadega, selle asemel et rääkida tagasitulekust, ja ma pean ta rahule jätma” (Kõiv 1994a: 77). Samas on tollased emotsioonid täiskasvanu jaoks niivõrd teravad, et neid tahtlikult meenutades ja uurides enese võimet neid leida, tabab nendega kohtumisel inimest lausa šokk.

Kõivu hirmsate mälestuste suunajaks on tavaliselt mingi võõras jõud, kas siis inimesed või asjad, sest Kõivu tekstides kõnelevad ka seinad (1995: 110) ning inimesed tihtipeale “puuduvad”: “Aga kas on inimesed ise need, kes elu-universumi määravad, võib-olla on need pigem asjad?” (1994a: 151). Kõiv on ennast mõistnud peamiselt “koha-likuna”, uskudes kohavaimudesse, kes asjade abil loovad ruume ja nendesse inimesi (1994b: 678).

Teisega seotud kartused on näiteks hilinemise, protokollimise, pealekaebamise hirm; küünte- ja kõrvakontrolli kartus; esemetest tekitas paanikat näiteks tindipott (võis surra liigtarbimisse).

Kõivu tekstidest (nii proosast kui näidendeist) aimub lapse valulikku kasvamist, toonased sündmused on alatiseks masendavalt meelde jäävad. Schachtel mainib ka kohustuslikku võõrandumist normaalsetest aistingutest, nagu kehalõhnad, mida äkitselt hakatakse pidama ebapuhasteks ja valedeks. Kuna Kõivu jaoks on olulised just lõhnad, hääled, kohad (“Osutub kontekstisattunuks ja omandab konteksti värvi, lõhna, võibolla tegelikkusegi osaliselt” [Kõiv 1995: 121]), on mõistetav tema igatsemine tagasi vabamasse lapsepõlve, kuigi sealt on pärit paljud eluaegsed hirmud ja painajad.

Uexkülli järgi on ärevus äärmiselt privaatne tunne (1995: 101–104). Identiteedi ja individuaalsuse aluseks on isiklikud tunded, milles mängivad olulist rolli märkide privaatsete omadused ja nende peidetud interpreteerijad – “semiootilised minad”, mis on koos muutuvate interpretantidega jagamatute omaduste (moodustavad “oma”, takistades meil muutumast võõraks, Teiseks) tunnused. Enese *mina* tunnetamise jaoks on tarvis mõista märkide privaatsete omaduste ja nende poolt tähistatavate objektide avalike omaduste vahet.

Sarnaselt Schachtelile usub Kõiv, et täiskasvanuna saadud mälestused pole enam nii erutavad ja tähenduslikud, pigem võetakse loogilisena nende avalikku iseloomu, mis avaldub tähistatud objektides. Kaob lapsepõlvemuljeis häirivana esile tõusnud paanika: “Kuigi, vanaduse tules muutuvad kõik sattumised üheülbalisteks ja igavateks. Igavuses ükskõikseteks” (Kõiv 1998: 12).

Kõivu mälusarja võib mõista “aktiivse meenutamistegevusena” (Epner 2002: 65). Paljudest tema tekstidest aimub oluline tõsiasi, et iga mälestus on samaaegne, võime meenutada nii eile sündinut kui ka aastaid tagasi toimunut täpselt samal hetkel ja mõne hetke pärast kogu seda just meenutatut uuesti ümber mõelda, kuna oleme muutunud. Seega meie semiootiline mina, pidev meie maailma interpreteerija semioosis ehk mäluahelas, peab kogu aeg tegelema metainterpreteerimisega. “Niisugune ehmatus on prototüübi staatusega — ta kordub. See on süü, mida karistatakse alatise ja igavese tagasitulekuga. See jääb ja ootab” (Kõiv 1994a: 50).

Autobiograafilist kirjutist võib mõista uue pseudoaja loomisena, eriti kuna Kõiv tugineb kõikides oma raamatutes “Studia memoriae” sarjast ainult oma kogemustele ja meenutustele. Viimaseid kõrvutab ta harva kellegi teise jutustustega, mis aitaksid luua suuremat korrastatust, mitte aegruumi, mis eksisteeribki ainult tema jaoks ja on märgistatud talle omaste sündmuste, paikade ja ajaliste raamidega.

8. Kõivu mälu pildis

Kõivule ei piisa oma mälestuste ja mineviku “legendide” (nagu nimetatakse paljusid lugusid teoses “Kähri ker’ko man Pekril”) läbikirjutamisest ainult ühe korra. Ilmselt jääb kirjasõna nii mitmeid meediume meisterlikult valdajale väheseks, vaid visuaalseks (pinnaliseks) pildiks: “Mõned kohad olid kadunud, nagu polekski seal enam kõik endine, kuigi (pind) kirjelduse järgi ei muutunud ju midagi” (Kõiv 1995: 15).

Paljud faabulad ja sündmused korduvad tema näidendite tekstides, paralleele võib tõmmata näiteks “Kähri ker’ko man Pekril” ja “Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl” vahel, kus paljud

stseenid piltlikustatakse, lisades atmosfääri remarkide abil. Sarnaseid jooni on ka “Rännuaastate” ja “Kolme tamme” ning näidendi “Tagasitulek isa juurde” vahel. Samuti on autobiograafiline näidend “Jutuajamised tädi Emmaga”, osaliselt ka “Küüni täitmine” jpt.

Seega on minevikuseikades piisavalt palju võõrast, et seda enesele omasemaks tegemiseks on vaja seda korduvalt läbi kirjutada ja selgitada ka ruumilisena, kuna kummastavad visuaalsed kujundid on Kõivu näidendites olulised.

9. Kokkuvõte ja järeldused

Antud artikkel püüdis semiootilisemas võtmes leida piire ja vastuolusid “oma” ja “võõra” vahel ühe eesti küllaltki tähelepanuväärse teadlase, filosoofi, kirjaniku, dramaturgi ja maalikunstniku loomingus, keskendudes peamiselt mälu-uurimisele “Studia memoriae” sarjas.

Autobiograafias ei tunnistata mälupiire “oma” ja “võõra” vahel seoses Teisega, lähtutakse teadlikult ainult enese mälestusest. Iga mäletatud unenägu või reaalne sündmus on juba sobitunud olemasolevatesse kategooriatesse, muidu ei oleks ta mälus säilinud. Mälestustes pole võõrast (läbitunnetamatut), kuna mäletamise intensiivne protsess loob omasust.

Mälestusi evime tõestamaks, et kõik on tõepoolest omadusest tulenev (juurte otsimine) ja enese identiteet pole sündinud võõraste toel. Mälestused on väga isiklikud ja mõjusad. Keegi teine võib sama sündmust tõlgendada vastupidiselt, kuna tema mälestused on kesksed sündmuse teine element, samas aegruumis olnud ese või aisting. Mälestused eksisteerivad meie hetke olevikus, kuna mäletades langevad kõik mälestuste ajatähised kokku. Minevik on vaid meie identiteedi poolt loodud kategooria, millesse üritame naasta, tegelikult liigume tagasi minnes edasi ja edasi minnes tagasi.

Lapsepõlve meenutamine on sunnitud tegevus ja kaasneb valudega, hilisemad märgilised sündmused võivad varjutada kogu toda perioodi. Meenutustegevus on aktiivne ja seetõttu kahtlemata olevikust mõjutatud,

piiride tõmbamine osutub võimatuks. Meenutades minevikku, ei otsita seoseid, mille abil midagi mäletame, vaid püstitakse piiratud ajas minevikus ja otsitakse vastuseid ainult sealt. Tegelikult võivad meile lapsepõlvest meenuvad sündmused olla seotud hoopis nende hilisemate teatud viisil kordumistega või olevikus mingi objekti nägemisega. Kõivu “mäletatud mina” luuakse samuti “mäletava mina” abil, seega ei saa see olla puhtalt lapsepõlve meenutamine. Ainult minevikule ei saa oma identiteeti üles ehitada, kuigi lapsepõlve mälestused on kõige eredamad ja sealsed lood kõige tungivamalt fragmentidena meeles. Meie elu on tõepoolest kulgev ja iga sündmus varjutab teist, kuigi me võime seda mitte tunnista ja väita, et uurime ainult piiratud aegruumi mälus. Kuna aeg on meie iseenese tõlge, siis see, milline tähendus antakse minevikule oleviku ja tuleviku taustal, on igapäevase enese oma semiootilise mina ülesanne.

Mälus ei saa olla võõraid tsoone, kuna nende teadvustamisel, ammutamisel on nad juba läbinud “omaks” muutmise protsessi ning osalevad aktiivselt mina poolt muudetud *mina* loomises. Identiteedi puhul on võimatu küsimus, kumb oli enne, kas minevik või olevik ning kumb on “oma” ja kumb “võõras”.

Kasutatud kirjandus

- Allik, Jüri 1999. Ülevaade mälu uurimisest psühholoogias. — I. Puura (toim), *Biosüsteemide mälu teooria. (Schola biotheoretica XXV)*. Tartu: Sulemees, 8–12.
- Annus, Epp 2002. Narratiivi ajalikus. — R. Veidemann (toim), *Aeg ja kirjandus*. Tartu: Tartu Ülikool, 37–55.
- 2003. Igavikku ajaks vermides: Madis Kõivu mälu-uuringud. — M. Balbat, P. Kruuspere (toim), *Madis Kõivu mõttelistes maailmades*. Tallinn: Eesti Teatriuurijate Ühendus, 53–71.
- Bal, Mieke 2000. From Narratology. — M. McQuillan (ed.), *The Narrative Reader*. London and New York: Routledge, 81–86.

- Epner, Luule 2002. "See aegade piin." Madis Kõivu näidendite ajatunnetusest ja -poeetikast. — R. Veidemann (toim), *Aeg ja kirjandus*. Tartu: Tartu Ülikool, 55–77.
- Freeman, Mark 1993. *Rewriting the Self*. London, New York: Routledge.
- Genette, Gérard 2000. Order in Narrative. — M. McQuillan (ed.), *The narrative Reader*. London and New York: Routledge, 91–96.
- Gergen, Kenneth J. 1994. Mind, text, and society: Self-memory in social context. — U. Neisser, R. Fivush (eds.), *The Remembering Self*. Cambridge: Cambridge University Press, 78–105.
- Kaplinski, Jaan 1990. *Hinge tagasitulek*. Tallinn: Eesti Raamat.
- 1996. Silmad ja mõistus. — J. Kaplinski, *See ja teine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 74–111.
- Kull, Kalevi 1995. Äratundmisest bioloogilisemalt. — K. Kull, T. Möls, T. Trapido (toim), *Äratundmise teooria. (Schola biotheoretica XXI)*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 19–26.
- 1999. Mälu ja semioosis. — I. Puura (toim), *Biosüsteemide mälu teooria. (Schola biotheoretica XXV)*. Tartu: Sulemees, 21–22.
- Kõiv, Madis 1994a. *Studia memoriae I. Rännuaastad*. Tallinn: Õllu.
- 1994b. Genius loci. *Akadeemia* 4: 678–686.
- 1995. *Studia memoriae III. Kolm tamme*. Tallinn: Õllu.
- 1997. *Kolm näitemängu*. Tallinn.
- 1998. *Studia memoriae IV. Kalad ja raamatud*. Tallinn: Õllu.
- 1999. *Studia memoriae II. Kähri ker'ko man Pekril*. Võru: Täht.
- 2005. *Luhta-minek*. Tartu: Ilmamaa.
- Kõiv, Madis; Lõhmus, Aivo 1987. *Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelatõistkümnendama aasta suvõl*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõiv, Madis; Kuusk, Piret 2000. Mis on aeg? *Akadeemia* 1: 67–87.

- Neisser, Ulric 1994. Self-narratives: True and false. — U. Neisser, R. Fivush (eds.), *The Remembering Self*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–19.
- Olesk, Peeter 2003. Mälu ja maailm. — M. Balbat, P. Kruuspere (toim), *Madis Kõivu mõttelistes maailmades*. Tallinn: Eesti Teatriuurijate Ühendus, 17–23.
- Orwell, George 2003. *Loomade farm. 1984*. Tallinn: Tänapäev.
- Puura, Ivar 1999. Mälu ja elu. — I. Puura (toim), *Biosüsteemide mälu teooria. (Schola biotheoretica XXV)*. Tartu: Sulemees, 5–8.
- Rauk, Marika 1999. Kuidas mõõdetakse eksperimentaalsühholoogias inimmälu võimeid. — I. Puura (toim), *Biosüsteemide mälu teooria. (Schola biotheoretica XXV)*. Tartu: Sulemees, 12–19.
- Saro, Anneli 2004. Madis Kõivu elu kui unenägu. — J. Kaplinski, B. Mölder, V. Palge (toim), *Püsimatu metaphysicus*. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 140–152.
- Schachtel, Ernest George 1959. *Metamorphosis. On the Development of Affect, Perception, Attention, and Memory*. New York: Basic Books.
- Sebeok, Thomas A. 1992. “Tell me, where is fancy bred?": The biosemiotic self. — T. Sebeok, J. Umiker-Sebeok (eds.), *Biosemiotics: The Semiotic Web 1991*. Berlin: Mouton de Gruyter, 333–343.
- Uexküll, Thure von 1995. A statement relating to Sebeok's “semiotic self”. — K. Kull, T. Möls, T. Trapido (toim), *Äratundmise teooria. (Schola biotheoretica XXI)*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 101–104.
- Veidemann, Rein 2002. Aja semiootika. — R. Veidemann (toim), *Aeg ja kirjandus*. Tartu: Tartu Ülikool, 9–36.
- Viikmaa, Mart 1999. Geneetiline mälu. — I. Puura (toim), *Biosüsteemide mälu teooria. (Schola biotheoretica XXV)*. Tartu: Sulemees, 27–32.

To remember dreams and reality is to exist

The purpose of this paper is to shed some light on the problem of *self* and *other* with respect to the question of one's memories. As an object-text the paper uses Madis Kõiv's autobiographical book *Studia memoriae*, where he, as the title indicates, studies his memories and tries to find their right beginnings and ends. An interesting aspect of his works is the constant mixture of remembered dreams and real events; these worlds have very vague boundaries and they are both vital for the construction of Kõiv's "remembered self". Memories are extremely personal; while writing an autobiography, one usually relies only on one's memories and does not take the Other into account.

Every memory is changed by the events that follow and we therefore cannot say whether the past is before the present or vice versa. Although childhood memories are the brightest, we cannot believe them to be the basis of our identity; we might be reminded of them due to particular events or emotions we are experiencing in the present, or have experienced later. Returning to the childhood with the help of memories is a very active, yet painful research, because childhood memories are covered with the taboos and rules of the adults' world. Sometimes recalling the memories of childhood is like waking from a dream — one will never know whether what happened was for real or not.

We create our identity with the help of memories, but we cannot be aware of the boundaries between the known and the unfamiliar. When we reproduce past events with the help of memory, they have already gone through the categories that make them ours; otherwise they could not be recalled.

The categories of time are non-existent in memory. The moment of reproducing the events of the past brings all memories together, the limits of time disappear, only "childhood" remains a clear category, but this is also created by ourselves in the light of new events.